

TOKAJI ZSOLT

„Méltán nevezhetni chinai Homérnak”
A Dalok könyvével (Si king) kapcsolatos magyar nyelvű ismeretek
és fordítások első évszázada

I. rész

Bevezetés

Az Akadémiai Kiadó 1970-ben kezdte útjára bocsátani a *Világirodalmi lexikon* monumentális sorozatának köteteit, amely magyar nyelven máig a világirodalom legterjedelmesebb, legalaposabb és legtöbbet hivatkozott kézikönyvének számít. A lexikon indulásakor megfogalmazott szerkesztési elvek között jelentős hangsúlyt kapott az a törekvés, hogy „[...] minél gondosabban számon tartani a különféle magyar vonatkozásokat: fordításokat, kritikai visszhangokat, szellemi hatásokat és kapcsolatokat”.¹ Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy az alkotásokat, műveket bemutató szócikkeinek végén a szócikkek szerzői mindig gondosan és következetesen feltüntették a magyar fordítókat és fordításokat is. A *Dalok könyve* (*Si king* 詩經)² szócikk³ szerzője a klasszikus kínai irodalom egyik legavatottabb hazai ismerője, Csongor Barnabás (1923–2018) volt. A *Dalok könyve* teljes terjedelmében, mind a 305 versét művészi igényű, hiteles magyar nyelvű műfordítását tartalmazó önálló formában először 1957-ben jelent meg.⁴ Ez a kötet ugyan nem tartalmazza a korábban már létezett műfordításokat,⁵ a lexikon szócikkében azonban Csongor ismerteti az általa

¹ *Világirodalmi lexikon* 1970: IX.

² A tanulmányban szereplő korabeli idézetekben a kínai szavakat és neveket változatlan formában adom közre, a többi részben pedig a nemzetközileg elfogadott úgynevezett *pinyin* 拼音 latin betűs átírást használom. Kivétel ez alól a *Dalok könyve* kínai nevének átírása, amelyet a *pinyin Shi jing* alak helyett a köztudatban meghonosodott *Si king* formát használom.

³ *Világirodalmi lexikon* 1992: 98–99.

⁴ *Dalok könyve* 1957. További kiadások: 1974, 1976, [19??], 1994. 2014-ben a pekingi Újcsil-lag Press Kiadó (Xinxing chubanshe 新星出版社) gondozásában, kétnyelvű formában jelent meg.

⁵ A Tőkei Ferenc (1930–2000) szerkesztette kötet legfontosabb szerkesztési elve az volt, hogy lehetőleg valamennyi vers fordítása kínai eredetiből készüljön. A kínaiul nem tudó költő-műfordító gárda részére maga Tőkei készítette el a magyar nyelvű prózai nyersfordításokat. (Kivételek ez alól Illyés Gyula fordításai.) Ez az oka, hogy a korábban létezett, ám de közvetítő nyelvekből fordított alkotások nem kerülhettek be a kötetbe.

tudott, fellelt korábbi fordításokat is. Ezek szerint Lukács László (1906–1944) 1929-ben, a *Népszavában*, „Marsolás” címen megjelent fordítása lehetett a legkorábbi *Dalok könyve* vers, amely magyarul olvasható volt.⁶ Ezen kívül tud még tíz, Ágner Lajos (1878–1949) által fordított és 1937-ben megjelent versről, egy Kosztolányi Dezső- (1885–1936) fordításról, amelynek dátumaként 1943-at ad meg, illetve még egy versrészletnek a fordítását is feltünteti 1946-ból, amelynek műfordítója Kemény Katalin (1909–2004).

A *Dalok könyve* összes versét tartalmazó, első magyar kiadása után két évvel, 1957-ben jelent meg Ferenczyné Wendelin Lídia *Kínai–magyar bibliográfiája*, amely a *Világirodalmi lexikon* szócikkében olvasható megjelenéseknél jóval több korábbi fordítást ismertet.⁷ Ennek a bibliográfiának az érdeme, hogy amennyiben összeállítójának erre lehetősége volt, az egyes verseket azonosította, és a „*Si king* eredeti számrendjét” követve sorolta fel őket. Sőt a kiváló bibliográfus már a XIX. században megjelent olyan fordításokat is ismertet, mint Farkas Lajos (1844–1925) három darabja 1878-ból, illetve Lóczy Lajos (1849–1920) két fordítása 1895-ből. Ezenkívül – a műfordító feltüntetése nélkül – megemlíti a Scherr János (Johannes Scherr, 1817–1886) *A világirodalom története* címen magyarított művében szereplő négy versfordítás-mutatványt.⁸

Tudható volt tehát, hogy az 1957-es kiadás előtt, szórványosan ugyan, de szép számban léteztek fordításai a *Dalok könyve* verseinek. Mivel azonban ebben a témában kutatás ez idáig nem történt, ezek az ismereteink hiányosak és pontatlanok. Példának okáért mindkét bibliográfia tartalmazza a Lukács által fordított, „Marsolás” címen megjelent verset, amely csakugyan úgy jelent meg, mint amely „a *Shi-king* gyűjteményből” származik, az valójában egy Du Fu- 杜甫 (712–770) költemény, a Scherr-féle világirodalom-történet megjelenésének pedig az 1886-os dátumot adja meg Ferenczyné, pedig a mű először 1880 és 1885 között füzetek formájában már létezett, amelyek közül a legelső, az 1880-ban megjelent füzetben szerepel a kínai irodalom és így a benne található fordítások is. Téves továbbá a Farkas Lajos fordította három versnek a *Dalok könyvéből* történő származtatása is.⁹

Jelen tanulmányban e hiány pótlására, a tévedések, pontatlanságok javítására teszek kísérletet, továbbá megcáfolom azt a máig élő kínai műfordítás-történeti legendát, miszerint azok a balladaszerű, népköltészeti alkotások voltak az első, magyarul olvasható kínai versek, amelyeket Arany János (1817–1882) már

⁶ *Népszava* 1929. 160. sz. (július 18.): 8.

⁷ Ferenczyné 1959: 295–304.

⁸ A Ferenczyné Wendelin Lídia által összeállított bibliográfiára minden esetben hivatkozom, amennyiben az az éppen tárgyalt fordítást tartalmazza.

⁹ Ezekre vonatkozóan a cikk későbbi, vonatkozó részeiben részletesen is kitérek.

feltehetően 1873 körül lefordított,¹⁰ de első ízben csak halála után 1888-ban jelentek meg.¹¹

A Dalok könyve megismerésének kezdetei Európában

Kína írásbeli műveltségéről a XVII. századtól kezdve érkeztek egyre növekvő mennyiségben és egyre hitelesebb híradások Európába. Ez azoknak a hittérítőknek, elsősorban jezsuita tudós misszionáriusoknak volt köszönhető, akik életükből hosszú éveket, akár évtizedeket is áldozva kívánták keresztény hitre téríteni a Ming- (1368–1644), majd a mandzsu Qing-dinasztia (1644–1911) uralta Mennyei Birodalom lakóit. A fejlett kultúrával rendelkező, műveltségben Európával egyenrangú Kína megtérítéséhez azonban kevésnek bizonyultak a más országokban bevált, szokásos missziós módszerek, a prédikációk, a hittérítés, a tanítás. A vallási kérdésekkel kapcsolatos vitákhoz, disputákhoz olyan szakemberekre, specialistákra volt szükség, akik nem csupán kiválóan beszéltek, írtak kínaiul, hanem a kínai szokások, vallás, filozófia terén is alapos ismeretekkel rendelkeztek.

A hittérítők céljainak tekintetében a kínai szépirodalom megismerése csupán sokadrangú volt. A nyugati mércével szépirodalomnak tartott műfajok közül többet (elbeszélés, regény, opera-dráma) a kínai értelmiségi elit nem is tekintett tanulmányozásra és megőrzésre érdemes kulturális értéknek. A szent életű atyák korán felismerték, hogy a kínai írásbeli kultúra legjelentősebb gyűjteménye a konfuciánus kánont alkotó „öt klasszikus” (*wu jing* 五經) és „négy könyv” (*si shu* 四書). Az eredményes hitviták megvívásához elsősorban ezeknek a műveknek a minél alaposabb megismerése, megértése volt a cél. Valójában tehát a *Biblia* állt szemben a konfuciánus kánon gyűjteményével, amelyet a jelentőségét tekintve némiképp jogosan tituláltak a kínai *Bibliának*. Épp ezért az első nyugati nyelvű beszámolók, majd fordítások is a konfuciánus kánon műveiről, műveiből születtek.

A kínai irodalom nyugati megismerésének szempontjából szerencsésnek mondható, hogy az „öt klasszikus” mű között egy vers-, pontosabban dalgyűjtemény is található. A kínai szépirodalom időrendben történő bemutatása mind a mai napig ezzel az antológiával, a *Si king*gel, a *Dalok könyvével* kezdődik. Vagyis, amikor a XVII–XVIII. században nyugati nyelveken a *Si king*ről szoltak, egyúttal már a költészetről is beszéltek. Ezen előzmények ismeretében nem meglepő, hogy az első, „irodalminak” tekinthető nyugati nyelvű fordítások is a *Si king*ből készültek.

¹⁰ Zágonyi 1991: 544; Csibra 2006: 46.

¹¹ Arany 1888: 113–120.

A korai tudósítások, a szemelvényes fordítások után a *Si king* első teljes, latin nyelvű fordítását a francia Alexandre de Lacharme (1695–1767) jezsuita misszionárius készítette el 1750 körül, amelyet majd csak 1830-ban Julius Mohl (1800–1876) tett közzé a nagyközönség számára is hozzáférhető változatban, *Confucii Chi-king, sive, Liber carminum* címen. Ez alapján készítette el német nyelvű fordítását Friedrich Rückert (1788–1866) 1833-ban.¹² Ugyancsak a latin fordítás alapján, de már Rückert fordítását is felhasználva, 1844-ben jelent meg Johann Cramer átköltése *Schi-King, oder Chinesische Lieder* címen.¹³ Az első, közvetlenül kinaiból készült német fordítás 1880-ban jelent meg, és Victor Strauß (1809–1899) nevéhez köthető.¹⁴ Angolul 1871-ben James Legge (1815–1897) fordítása volt az első,¹⁵ majd 1891-ben William Jennings (1847–1927)¹⁶ és ugyancsak 1891-ben a zhifui 芝罘¹⁷ brit konzul, Clement Francis Romilly Allen (1844–1920) is megjelentette saját fordítását.¹⁸

Magyar hittérítők ezen korai korszakban nem vettek részt a kínai missziós tevékenységben, és a XX. századig tudományos felkészültségű, megfelelő kínai nyelvtudással rendelkező magyar szakember sem akadt. Épp ezért az útleírásokon vagy a saját szakterületükről kikacsingató tudósok írásain kívül sokáig nem is születtek első kézből származó, hiteles beszámolók, elemzések a kínai kultúrával kapcsolatban. A kínai írásbeliségről, amit a XX. századig magyar nyelven tudni lehetett, kivétel nélkül külföldi források alapján íródott, amelyek olykor évtizedes, sőt olykor évszázados késéssel érkeztek hozzánk. A nyugati mintához igazodva, a megismerés nyugati időrendjét követve a már magyar nyelven született legkorábbi leírásokból és összefoglalásokból szintén a konfuciánus kánonról olvashatott először a magyar nyelvű közönség, így az első kínai irodalmi alkotás, amelyet magyar nyelvű forrásokban megemlítettek és bemutatnak a *Si king* volt.

¹² Rückert 1833.

¹³ Cramer 1844.

¹⁴ Strauß 1880.

¹⁵ Legge 1871.

¹⁶ Jennings 1891.

¹⁷ A mai Yantai 煙臺 korábbi neve.

¹⁸ Allen 1891.

A *Dalok könyve* említése magyarul a felvilágosodás idején és XIX. század első felében

Már a felvilágosodás idején, a XVIII. század második feléből ismerünk híradásokat Kínáról magyar nyelven. A magyar nyelvű tudomány, szépirodalom és magának a teljes írásbeliségnek a megindítását és felvirágoztatását szorgalmazó Bessenyi György (1746/1747–1811) gondolatainak egyik leglelkesebb és legkiválóbb gyakorlati képviselője a jezsuita szerzetes és tanár Molnár János (1728–1804) volt. Molnár elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nyelvű ismeretterjesztő irodalom megindításában, de a nevéhez fűződik az 1760-ban megjelent első magyar nyelvű művészettörténeti munka. Ennek teljes hatodik könyve Kínáról, pontosabban a kínai építészetéről szól, amelynek címe: „A’ Kina-beli épületekről”.¹⁹ Már ebben a művében olyan korai jezsuita rendtársai – Nicolaus Trigantius (1577–1628), Adam Schall (1592–1666), Athanasius Kircher (1602–1680), Josephus Juvencius (1643–1729), Louis Le Comte (1655–1729) stb. – beszámolóira, írásaira támaszkodott, akik közül többen személyes tapasztalataikat írták le. Molnárt nem kifejezetten Kína vagy a Távol-Kelet megismerésének és megismertetésének a vágya fűtötte, ő az egész világot akarta magyarul leírva megmutatni a szélesebb közönségnek. Szemmel láthatóan a teljességre törekedett, és a XVIII. században a világnak már Kína is megkerülhetetlen részévé vált. Molnár 1760-as művében még csak elvéve olvashatók részletek az építészetén kívül eső kínai műveltségről. 1783-ban, Pozsonyban indítja útjára a *Magyar Könyv-ház* című folyóiratát, amelyben szerkesztő és szerzőként egy személyben tudományos műveket és természet-tudományos ismereteket ad közre. Már az első évfolyam harmadik számában egy teljes fejezetet (CCXXIX. könyv) szentel Kína és Japán bemutatásának. Alighanem itt találkozhatunk először a konfuciánus kánon említésével és bemutatásával: „[a’] titkossabb öt könyv (Libri Canonici) nagy nevű a’ Khinaiaknál. A’ nevek közönségesen *Ou-king* [...]”.²⁰ Ezt követően mind az öt műnek szentel néhány mondatot, nem mulasztva el az általa ismert latin nyelvű fordításokról sem beszámolni. A *Dalok könyvéről* azonban csupán ennyi olvasható: „[a’] 3-dik Könyv *Ché-king*; még Európában ki-nem futtatott [...]”.²¹

Molnár még nem ismerhette Lacharme 1750 körül elkészült fordítását, hiszen az majd csak 1830-ban jelent meg először nyomtatásban. Fordítás híján pedig nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a *Si king*nek, amelyről így tőle az sem tudható meg, hogy az egy antológia.

¹⁹ Molnár 1760: 389–457.

²⁰ Molnár 1783: 582.

²¹ *Uo.*

A *Dalok* könyve következő említése – még szintén a felvilágosodás korából – Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) nevéhez fűződik. Csokonai volt az első, aki magyarul a kínai költészetéről értekezett. Nem állapítható meg, hogy *Az ázsiai poézisről* című tanulmánya – nagyjából 1795 és 1805 között – pontosan mikor keletkezett, de a közismertség szempontjából nem is lényeges, hiszen a tanulmány kéziratban maradt, és majd csak jóval Csokonai halála után, 1844-ben szerezhett tudomást róla a nagyközönség, amikor is az összes műve első ízben megjelent.²² Csokonai forrása viszonylag friss volt, hiszen William Jones (1746–1794), walesi brit filológus latinul íródott és 1777-ben megjelent művét használta.²³ Tulajdonképpen annak egyfajta felületes, összegző fordításának tekinthető. A tanulmány *Dalok* könyvére vonatkozó részében Csokonai magyarázásában ez olvasható:

A chinaiak nyelveken, amely, teméntelen írók (Du Halde, Fourmont, Couplet, s a többi)²⁴ bizonyosága szerint, minden nyelvek között legbővebb, van egy igen régi könyv, amelynek öt része van, és Shi khing-nek hívják: háromszáz óda van ebben a könyvben az erkölcsökről, kötelességekről, virtusokról; amellyekben, azt mondják, a numerusoknak kellemetes édességét, s a képeknek venustássát találhatni. Egyet ezen ódák közül, amelly nekem felette tetszett, előhozta Confucius, az a, ha szabad úgy szólanom chinaiak Plátójok [...] ²⁵

Mint arról már ejtettünk szót, a XVIII. század végén még nem létezett a *Dalok* könyvének publikált formában elérhető teljes változata, így Jones művében a *Si king* (Jonesnál: *Shi king*) saját szabad fordításában teszi közre mutatóványként az antológia egyik azon versének latin fordítását, amely már a konfuciánus kánon részét is alkotó *Nagy tanítás* (*Da xue* 大學) című ókori műben is szerepel példaként.²⁶ Erre utal Csokonai, amikor azt írja, hogy „[...] előhozta Confucius”. Vagyis Csokonai leírásából nem derül ki teljes bizonyossággal, hogy a *Dalok* könyve verseit Konfuciusz válogatta össze. Ezt a fordítást (Csokonainál: *Shi khing*) veszi át teljes terjedelmében és csorbítatlanul Csokonai is:

²² Schedel 1844: 793–804; Vargha 1981: 501–511.

²³ Jones műve, a *Poeseos Asiaticae commentariorum libri sex, cum appendice* először 1774-ben, Londonban jelent meg, amelynek hasonmás kiadását 1777-ben Lipszében is kiadták.

²⁴ Jones itt olyan jezsuita tudós hittérítőkre hivatkozik forrásaként, mint a francia Jean-Baptiste Du Halde (1674–1743) és Étienne Fourmont (1683–1745), illetve a flamand Philippe Couplet (1623–1693).

²⁵ Vargha 1981: 502–503.

²⁶ Jones 1874: 6–7.

Vides ut agros dulce gemmatos lavet
 Argenteus rivi latex;
 Virides ut aura stridulo modulamine
 Arundines interstrepant!
 Sic, sic amoeno cincte virtutum choro,
 Princeps, amabiliter nites.
 Ut maximo labore, et arte maxima
 Effingit artifex ebur,
 Sic ad benignitatem amica civium
 Blande figuras pectora.
 Ut delicata gemmulam exolit manus
 Fulgore lucentem aureo,
 Sic civitatem mitium gaudes tuam
 Ornare morum lumine.
 O quam verenda micat in oculis lenitas
 Minantur et rident simul;
 O quanta pulchro dignitas vultu patet,
 Et quantus incessu decor!
 Scilicet amoeno cincte virtutum choro,
 Princeps amabiliter nites.
 An non per omne, veris instar, seculum
 Memoria florescet tui.²⁷

A versről némi filológiai búvárkodással megállapítható, hogy az a *Dalok könyve* 55. darabja, amelyet Jones nem csupán „szabadon” fordított latinra, de jelentős mértékben, szinte a felismerhetetlenségig át is költötte. A latinra fordított változatról Csokonai elismerően még a következőket mondja:

Jeles maradványa ez a régiségnek, mert az a fejedelem, kit a chinai poéta dicsér,
 K[risztus] U[runk] születése előtt élt mintegy nyolcszáz esztendővel. Megmu-
 tatja továbbá az elefánttetem-metszőtől és drágakövek pallérozójától vett hason-

²⁷ Vargha 1981: 503. Magyarul: „Látod, szelíd árával mint mos sarjadó / Mezőt ezüsthényű patak; / S a zöldellő nádrengeteg miként susog / Ha a szellő zendül könnyedén! / Így, így ragyogsz elbűvölőn urunk te is, / Míg száz vonzó erény övez. / Mint mester formál pompás munkával, csodás / Hozzáértéssel szép ivort, / Így formálod szelíden jó erkölcsűvé / Polgárok készséges szívét. / S mint értő kéz sugárzóvá csiszol fényes / Aranyba foglalt gyöngyöket, / Így ékíted jó népedet vígan te is / Az erkölcs tündöklésével. / Ó mily fennköltlen s jósággal fénylik szemed, / S egyszerre rémít és derít; / Óh, mily nagyságot éreztet tekinteted, / S mily könnyed, szép járásod is! / Mert így ragyogsz elbűvölőn, te, jó urunk, / Míg száz vonzó erény övez. / Viruljon is hát minden korban, mint tavasz, / Nem múltó emlékezeted” – Muraközy Gyula fordítása (lásd Vargha 1981: 518–519).

latosságokkal, mennyire mívelte a legrégebb esztendőkből ez a legelmésőbb nemzet a szép mesterségeket.²⁸

Jelenlegi tudásunk szerint kifejezetten a kínai irodalomról az első publikált ismertetés 1832-ben jelent meg, az első magyar nyelvű, már betűrendben szerkesztett enciklopédiában, a *Közhasznú Esmeretek Tárában*, amelyet a német *Conversations-Lexikon* magyarított változataként adtak ki. A lexikon szerkesztésében orientalisztikával foglalkozó szakember nem vett részt, a „Chinai nyelv, írás és literatura” szócikket²⁹ feltehetően Döbrentei Gábor (1785–1851) költő és később királyi tanácsos írhatta, akinek nevét a lexikonban a világtörténelem, magyar történelem, világirodalom, magyar irodalom, nyelvtan, poétika és vers-tan szócikkek szerzőjeként tüntetik fel. Az 1832-ben megjelent 3. kötetében, a vonatkozó szócikkben csupán annyi olvasható a *Dalok könyvéről*: „A chinai literatura gazdag különféle munkákkal. Confucius előtt poésise is volt. Maradványait lelhetni a’ Si-kingben.”³⁰

Vajda Péter (1808–1846) költő, drámaíró, pedagógus, evangélikus gimnáziumi tanár fordította magyarra majd teljes egészében Hegel (1770–1831) poszthumusz megjelent, az összegyűjtött történelem filozófiai értekezéseit tartalmazó kötetben található „China” című fejezetet,³¹ amely 1839-ben jelent meg a *Tudománytárban*.³² Hegel ebben az írásában a konfucianus kánon ismertetésekor mindössze ennyit szentel a *Dalok könyve* bemutatására, amelyet a „*homeri énekek*”-hez hasonlít:

A’ si-king végtére azon énekek és dalok könyve, mellyek isteni szolgálat és lakodalmak alkalmával elmondanak. Régente minden főtisztnek kötelessége vala az új év ünnepére minden, a’ kezük alatt lévő tartományban az év folytatában készített költeményeket magokkal hozni. A császár vala e’ költemények bírása, tanácsosai körében; a’ jóknak találván közönséges helybenhagyást kaptak.³³

Kállay Ferenc (1790–1861) művelődéstörténész 1838-ban a Magyar Tudományos Akadémia 8. ülésén a „Tudós egyesületek, alapítványok hasznairól” címmel megtartott felolvasásában, a poézisnek az emberiség műveltségében betöltött szerepe kapcsán megemlítette a kínai költészet is. Konkrétan a *Dalok könyvére*, illetve annak latin fordítására hivatkozva: „[a’] chinai poesisben is,

²⁸ Uo.

²⁹ *Közhasznú Esmeretek Tára* 3. köt. Pest 1832, 174–175.

³⁰ Uo. 175.

³¹ Hegel 1837: 113–139.

³² Vajda 1839: 117–133.

³³ Uo. 118.

mint Lacharme’ latin fordításából a *Chi-kingnek* kitetszik, melyet Confucius szedett össze, az asztali énekek jókor fő helyet foglaltak el.”³⁴

A Dalok könyve ismertetései és verseinek első fordításai magyarul a XIX. század második felében I.

A XIX. században, a Kisfaludy Társaság tevékenységének köszönhetően hiába indult el nagy lendülettel a világirodalom remekeinek magyarra fordítása, a kínai szépirodalmat és így a költészetet ez alig érintette. A kínai irodalomról, a költészetéről továbbra is csak szórványosan jelennek meg írások, legtöbbször a keleti vagy a világirodalom addig kevésbé ismert szeletének részeként.

A Világos utáni, az abszolutizmus kori magyar irodalmi élet változó minőségű sajtótermékeinek egyike a Szelestey László (1821–1875) által 1857-ben alapított *Szépirodalmi Közlöny*. A Petőfi hatása alatt költőként is tevékenykedő Szelestey lapjában egyfajta „Ázsia-kultuszt” hirdet. Keletieskedésének célja, a magyar irodalom vélt keleti hagyományainak, ősi hangjának és formájának megtalálása, annak az európai, vagyis az „idegen” hatások kizárásával történő felélesztése. Induló lapjának egyik szerkesztője volt Székely József (1825–1895), akitől nem álltak távol Szelestey eszméi. A szintén Petőfi hangján verselő, ám az elvonult, tudósmunkára is fogékony Székely már az induló lap legelső számában jelentkezett, a folytatásokban közölt, terjedelmes, „Kelet költészete” című tanulmányával.³⁵ Ebben a perzsa és az indiai költészet mellett, egyetlen antológián, a *Si kingen* keresztül illusztrálva mutatta be a kínai költészetet. A cikksorozat második része a folyóirat 3. számában jelent meg „Si king: (chinai) dalok könyve” címen.³⁶

[...] A „Dalok könyvét” (Si-king), melyről szólni akarunk, Khung-fu-tse, a chinaiak Aristotelese szedte össze (Confutse 551-ben született Kr. e.). A Dalok könyve tehát jóval újabb a fennebb említett évkönyveknél. E dalokat tömérdek ének és dalmaradványokból állítá össze és rendezé a chinaiak legnagyobb bölcse. Az első uralkodó ház (Hia) idejéből egy sincs e dalok közé fölvéve; a második uralkodó ház (Sang) korából csak öt dalt vett föl gyűjteményébe. A Si-kinget (Dalok könyvét) ennél fogva úgy lehet tekinteni, mint a chinai nép gondolkozásmódja, törvényei és erkölceinek leghivebb képét a harmadik dynastia (Tseou) idejéből (mintegy 770-ig Kr. e.). Vannak ugyan a Dalok könyvében célzások oly eseményekre is, melyek jóval a harmadik dynastia előtt, a legősregibb időkben,

³⁴ Kállay 1840: 100.

³⁵ Székely 1857.

³⁶ Székely 1857: 65–71.

történtek; de azon hitregészeti adomák és csudáknak, melyeket a chinai birodalom kezdete- és legelső századaiból fölhoznak, nyoma sincs a Si-king vagy Dalok könyvében. A miből dr. Jolovitz, a keleti társulat rendes tagja, kinek „Polyglotte”-jét én is használom, azt következteti, hogy ez a chinai nép hitregei (mythos) története: későbbi írók alaptalan találománya.

A Si-king, vagy a Dalok könyve igen nevezetes tünemény a népek szellemi világában. Európában t. i. olyan formán gondolkozunk a chinaiakról, mintha azok az állammal szemközt öntudattal sem bírnának; nemzeti intézményeiket önálló, szabad ítéletük tárgyáa sem tehetnék; mintha emberek sem volnának, hanem bárgyu, tudatlan nép, mely közönnyel viseli a nyakára rakott jármot. A „Dalok könyve” ellenkezőre fog bennünket tanítani. E dalok legnagyobb része panaszok és tiltakozásból áll az uralkodók önkényei és törvényeiknek zsarnoki szigora ellen; a harmadik dynastia uralkodóira irt satyrákban csak néhány dalban van szó a mennyei birodalom urának és kormányának föltétlen magasztalásáról. [...]

A Dalok könyvébe Konfutse háromezer dal közül háromszáz tizenegy kiválasztott költeményt gyűjtött össze. A „Dalok könyvének” szerkesztését illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a Tseou dynastia alatt a mennyei birodalom urának küldték be, hogy belőlük a nép érzületét ismerje meg. [...] A Si-king vagy „Dalok könyve” (az idézet versek az évkönyvekből valók) gazdag az ős nemzeti költészet találó képei, a gondolat emelkedettsége, szépsége és gyöngédségére nézve; de örökké csak a lyra terén marad, mert a chinai költészet idő folytával sem emelkedhetett az epos és drámáig. [...] Mutatványul álljon itt néhány dal a Si-kingből:

Szerelmi dalok.

1.

Nem hallod a kakas-szót?

– Oh édes, nem hallom!

Nyit a nap róz[s]ás ajtót

– Még nem, óh szép napom!

Kelj fel, oh kelj és lássad

Mint szürkül ott az ég;

Már nem lesz távol a nap:

A hajnalcsillag ég!

Kelj! Ideje, hogy elmenj,

Most siess! s búnk okát:

A kakast, ott a kertben

Nyiladdal löjje át!

(Rückert.)

2.

Leány panasza.

Ül a leány odahaza,
Kérő nincsen a faluba’ –
Keservét hogy panaszolja:
Hallgatja az est csillagja.

Milyen sokszor néztelek már,
Szerelmetes csillagsugár!
És te engem hányszor láttál:
Hogy az égen le s feljártál!

Változatlan a futásod
Béke, rend az egész vágyod,
Nem ismersz szomorúságot:
Kietlen földi világot.

Nem jár az utcákon senki.
Ha sem lehet már menni.
Kik a lányra szoktak nézni
Oda vannak csatát víni.

Háború van, nincs vőlegény,
Gyöngéd mennyasszonyt keresvén –
„Jaj beh szánlak! ily szép estén”
Mond a csillag, hozzá esvén.

(Cramer).

3.

Az egyetlen.

Öve párducbőrrel fedve,
Kalpagja szép fehér medve.
Bátorsága kelleme
Sok, igen sok.

Én rám – óh rám gondol-e?
Nincsenek-e kivüle

Otthon mások?
Mását nem látom!

(Rückert.)

4.

Várákózó.

Habos selyem ruhája,
Melyet visel,
Szivemnek szép bálványa,
Szivemet viszi el.
Látlak én még valaha –
De magam nem megyek...
Tudod, nincs lelkemnek nyugta,
Nincsen, a ki haza hozza,
Jer, hozd el szivemet!

(Cramer).

Időm, de tehetséges se volna a Si-king minden dalait lefordítani, a honnan némelyiket csak töredékesen közlöm; de egyszer mindenkorra kívánok néhány jellemző vonást megjegyezni a chinai nők erkölcsi méltatását illetőleg. [...] A nő a legnagyobb fáradtság és szenvedésre képes férjeért, mint a következő dalból látszik:

5.

A nők fájdalma és öröme.

A Su folyam partján nők bolyongnak,
Szaggatják a lomb levelét
Nem látva férjüket, a deréket,
Oly nehéz fájdalmuk, mint az éhség.

Leülének a Su folyam partjára
Vesszőt vágta és faágat,
Mondják az érkező férj láttára:
A bokrok közt most tűnt el, nem láttad?

Izzó piros a Fang-37 hálnak farka,
Király palotája lángban!
Hadd égjen a király palotája,
Csak hogy az apánk, anyánk közel van!

(Neumann).

6.

Időmérték.

Virágos az egész rét –
De ha téged csillagom
Nem látlak, azt gondolom:
Egy nap nekem egész hét.

Fényes a lom levele –
De ha gyöngyöm! egy órát
Kimaradsz, én akkor ládd
Százig búsulok bele.

Rózsát fontam hajamba –
Jaj ha szemed szemembe
Bizalmasan nem néz, de
Elszomorgok évszámra.

(Rückert).

7.

Az eltaszított.

Lassan távozom, nem akar velem
Jönni a lelkem, merre utam visz,
Tovább kísérni már nem fogom,
Hisz elkisért az ajtó küszöbig.

Mért mondod: keserű a Tu növény?
Édesbnek tetszik most neked a Tsi,
Más után jársz, felejtve vagyok én,
Tehát ma nevet, a ki hólnap sir!

³⁷ A Fang nevű hal farka t. i. elvörösödik, ha a hal kifáradt vagy valami baj érte. (Székely József eredeti lábjegyzete.)

Hol Kiáng folyó a Wei-be szakad,
Lesz a két folyam vize zavaros...
Hogy új szerelmed legyen boldogabb,
Az én szívem sebe majd halált hoz!

Kit most szeretsz, mint engem szerettél,
Bár egykor ne gyűlöld, mint engem,
Hogy annak, a kiért most elüzél,
Ne kelljen így elhagyni tégedet.

Segélyt talált házamnál a szegény,
A legszegényebb most már én vagyok...
A gyászolókkal együtt sirtam én,
De nem láttak dobzódó gazdagok.

Csolnakban ültem a széles vizen,
És a keskeny eren úgy lépten át
Nem kérdezém, mit bir erőm, mit nem. –
Vigasztalj most – végy bucsut legalább.

Nélkülözöm majd szomszédságodat,
Hogy én hiányzom... észre sem veszed,
Ha lakomáknál jól érted magad...
Szükségben tán majd rám emlékezel!

Székely forrása a mindössze négy évvel korábban, először 1853-ban, majd 1856-ban, Heimann Jolowicz (1816–1875) breslaui rabbi szerkesztésében megjelent, keleti versek német műfordításait tartalmazó *Der poetische Orient* című kötet volt.³⁸ Jolowicz kötete a kínai költészetről szóló bevezetővel és versekkel kezdődik.³⁹ A kötetben szereplő százhat, *Dalok könyve* vers kivétel nélkül Cramer és Rückert, valamint Carl Friedrich Neumann (1793–1870) már korábban, más helyeken is megjelent fordításában olvashatók.⁴⁰ Jolowicz a *Dalok könyvéből* válogatott verseket hat kategóriába rendezve közli, például „szerelmi és házassági dalok” (*Liebes und Ehestandslieder*), „panaszdalok” (*Klagslieder*), „harcis és vadászdalok” (*Kampf- und Jagdlieder*), „történelmi dalok” (*Historichelieder*) stb. Székely nem törekszik arra, hogy a *Dalok könyvét* abban a teljességében reprezentálja, amely a Jolowicz válogatta kötetnek nyilvánvaló szándéka volt,

³⁸ Jolowicz 1853.

³⁹ Jolowicz 1853: 1–50.

⁴⁰ Jolowicz 1853: 1–44.

ő kizárólag az első csoportból – amelyet „szerelmi dalok”-ként fordít – választ ki hét művet. Az alábbi táblázat a versek könnyebb, áttekinthetőbb azonosíthatóságát szolgálja:⁴¹

1. táblázat

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
1.	[c. n.]	25.	<i>Flucht und Rache</i>	Rückert	12.	82.
2.	<i>Leány panasza</i>	1.	<i>Klage der Jungfrau</i>	Cramer	4.	?
3.	<i>Az egyetlen</i> ⁴²	2.	<i>Der Einzige</i>	Rückert	5.	120.
4.	<i>Várakozó</i>	3.	<i>Die Erwartende</i>	Cramer	5.	?
5.	<i>A nők fájdalma és öröme</i>	14.	<i>Schmerz und Freude der Frauen</i>	Neumann	9.	10.
6.	<i>Időmérték</i>	21.	<i>Zeitmass</i>	Rückert	11.	72.
7.	<i>Az eltaszított</i>	34.	<i>Die Verstossene</i>	Rückert	15.	35.

Szinte biztosan állítható, hogy Székely a Jolowicz-féle köteten kívül semmilyen más forrást nem használt. A tanulmánya megírásában is kizárólag erre támaszkodik, jószerint annak részben átszerkesztett fordítását olvashatjuk.

Megjegyzendő, hogy a *Dalok könyve* hét versén kívül, Székely cikkében még egy kínai verset lefordít magyarra.⁴³ Jolowicz a müncheni sinológus, Neumann munkájára hivatkozva, a kínai költészet legrégebbi korszakának maradványait bemutatandó, az *Írások könyve* (*Shu jing* 書經) I/5, a *Yi Ji* 益稷 fejezetében olvasható dalt (*ge* 歌) közli latin betűs átírással, német fordításban.⁴⁴ Ez a verset a XIX. században még kétszer lefordították magyarra.⁴⁵

Székely József 1857-es tanulmánya az első, amely ha nem is a kínai költészet egészéről, de a *Dalok könyvéről* mindenképpen kimerítő részletességgel tudósít magyar nyelven. Ő volt az első, aki a Jolowicz-féle, német nyelvterü-

⁴¹ A táblázatban az I. oszlopban a versek Székely által használt sorszáma, a II. oszlopban versek Székely által fordított címe, a III. oszlopban a Jolowicz-féle sorszámozás, a IV. oszlopban a versek német fordításának címe, az V. oszlopban a német fordítók neve, a VI. oszlopban a versek fellelhetőségének oldalszáma Jolowicz kötetében és végül a VI. oszlopban a versek *Si king*-beli eredeti sorszáma látható.

⁴² Székely a német nyelvű, két versszakból álló versnek csak a második versszakát fordította le.

⁴³ Székely 1857: 67–68.

⁴⁴ Jolowicz 1853: 3–4.

⁴⁵ Lásd később, a Greguss Ágost (1861) és Farkas József (1878) munkáit tárgyaló résznél.

leten nagy hatása, a keleti, így kínai költészet sokáig legfontosabb, legmeghatározóbb referenciaművére támaszkodik. Mint az a későbbiekben még látható, a kínai költészet kapcsán forrásként mások is felhasználják majd mind Jolowicz könyvét, mind pedig Székely tanulmányát. Székely cikke mindezen túl azért is érdemel különös figyelmet, mert jelenlegi tudásunk szerint itt olvashatók az első, magyarra fordított kínai versek.⁴⁶

Bródy Zsigmond (1840–1906) tevékenysége sem kapcsolódik a nagy tekintélyű Kisfaludy Társaság fordítói programjához. Fordítóként elsősorban a magyar irodalom külföldi népszerűsítőjeként lett ismert, de leginkább újságíróként és lapszerkesztőként szerzett elismertséget és hírnevet magának. 1860 előtti munkásságát – amikor is a *Pesti Hölgydivatlap* állandó munkatársa lett, és még ebben az évben részt vett a *Pannonia* című német nyelvű lap megalapításában – mára szinte teljesen elfeledte az irodalomtörténet. A költő-epigongént indult Bródy korán magévá teszi az Arany és Petőfi teremtettené népdalszerű és népballadás modort. Első műfordításaiban a dalformákkal tesz kísérletet, és 1859-ben számos külföldi népdalt fordít magyarra. A német, spanyol, finn, orosz, litván, portugál, arab stb. népdalfordításai sorában két kínai népdalt is találunk. Bródy pályakezdését kutató Zsoldos Jenő (1896–1972) irodalomtörténész sorra veszi, kik lehettek Bródy előképei ezen munkássága során, és a kínai dalok kapcsán Greguss Ágost (1825–1882) nevét említi.⁴⁷ Greguss 1861-ben csakugyan megjelentetett egy szerényebb terjedelmű kötetet a világirodalom népdalainak műfordításából, amelyben több kínai népdal is található, de nincs arról tudomásunk, hogy 1860 előtt is jelent volna meg bármilyen kínai fordítása. Arról sincs értesülésünk, hogy Bródy kapcsolatban állt volna Greguss-sal, és tudomása lett volna arról, hogy Greguss kínai népdalokat fordít, vagy azok fordítását tervezte-e. Bródy Zsigmond feltehetően ismerte Székely Józsefnek, a kevesebb mint két évvel korábban megjelent írását a keleti költészetéről, de minden bizonnyal ő is Jolowicz könyvét használhatta két kínai verse fordításakor. Az 1859 júliusában és szeptemberében, a *Hölgyfutár* hasábjain „Chinai románc” és „A fiatal asszony” címen megjelent fordításairól Bródy csak azt közli, hogy a fordítás „Rückert után” készült, de nem tartotta lényegesnek, hogy mindkét vers a *Dalok könyve* gyűjteményből származik (82. és 69.), így tehát tőle az olvasók erről nem tudhattak.

⁴⁶ Megjegyzendő, hogy a Ferenczyné által összeállított *Kínai–magyar bibliográfia* csak Székely tanulmányát tünteti fel (lásd Ferenczyné 1959: 304), de nem tesz említést arról, hogy ebben versfordítások is olvashatók.

⁴⁷ Zsoldos 1942–1945: 260.

Chinai románc⁴⁸

(*Rückert után*)

Szólt a lányka: „a kakas szólt”
Szólt a kedves: nem hihetem,
Szólt a lányka: „virrad a reg”
Szólt a kedves: lehetetlen.

„Kedvesem, nézdd hát magad meg
Vajjon nincs é már itt a reg,
Hajnalcsillag tündöklése:
Nap’ jöttének hirdetése.

S most siess, de még mielőtt
Üdvünk színhelyét elhagynád,
Nyilazd le a csacska kakast
Szerelmünk’ háborgatóját!”

A fiatal asszony⁴⁹

(*Chinai dal*)

Kilépett a szülői háztól,
Sétálni ment a völgybe le,
A diszesen kötött kosárkát
Kecsesen tartá kis keze.

A diszesen kötött kosárka
Kecsesen függött kis kezén,
A melybe szépen szedni kezdett
Virágokat a völgy ölén.

Kosárkájába míg így tépe
Virágokat, jó füveket,
Egyszerre csak búsulni kezdő
S könyezve így szólamlá meg:

⁴⁸ *Hölgyfutár* 1859. 79. sz. (július 5.): 654.

⁴⁹ *Hölgyfutár* 1859. 114. sz. (szeptember 24.): 934.

„Eszembe jött valaki épen
 Ki megindítja szívemet.” –
 Mire eldobja a kosárkát –
 „Leányjáték, isten veled!

Szolgáim, úgy-é porfelhő ez,
 A mit ép észrevett szemem?
 Porfelhő! férjem lova verte,
 Virágnál kedvesb ő nekem!”

Bródy Zsigmond két *Si king* versének fordítása kapcsán már esett szó Greguss Ágostról (1825–1882). Greguss Mihály (1793–1838), az elismert esztéta és sokoldalú tudós fiának irodalmi karrierje a műfordítással indult, majd apja nyomdokain haladva, 1849-ben megjelent tőle az első önálló rendszeres magyar esztétikai összefoglaló mű, *A szépművészet alapvonalai* címen. 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett, majd az 1860-ban új lendületet kapott Kisfaludy Társaság már az első ülésén, 1860. július 15-én tagjai közé, sőt titkárának választotta. Székfoglalóját *A népköltészet viszonyáról a műköltészetéhez* címmel tartotta meg, és az ehhez kapcsolódó, a külföldi népköltészetből válogatott műfordítás kötetét, a *Külföldi népdalokat* a Társaság a rákövetkező évben, 1861-ben meg is jelentette. A kötet hat kínai verset (nála: „Sinai dalok”) is tartalmaz,⁵⁰ amelyek közül a VI. („Tanversek”) négy önálló műként szerepel. Ez utóbbiak valójában ugyanazoknak, az *Írások könyvében* szereplő énekeknek a fordításai,⁵¹ amelyeket Jolowicz bevezetőjéből Székely József is lefordított négy évvel korábban. A II-es, III-as és IV-es jelzetű verset Greguss a *Dalok könyvéből* (nála *Si-Kingből*) származóként tünteti fel, de a közvetítő mű azonosítását követően megállapítható, hogy az V. vers, amely „Az eltaszított nő” címet viseli – és amelyet Székely József „Az eltaszított” címen már korábban lefordított – szintén a *Si kingből* származik. Greguss az egyik lábjegyzetében a *Si kingről* ezt írja: „A Si-King (dalkönyv) a sinai nép közt élő daloknak válogatott gyűjteménye, melyet öt századdal Kr. e. Kung-Fu-Ceu (Konfucius) rendezett.”⁵²

Biztosan tudható, hogy Székelyhez és Bródyhoz hasonlóan, Greguss forrása is a Jolowicz-féle, 1853-ban megjelent *Der poetische Orient* volt. Arra vonatkozó információ, hogy Greguss mikor publikálta első ízben kínai versfordításait, csak 1860-ból származik, amikor is a *Szigeti Albumban*, a későbbi önálló kötetben is szereplő két verset (II. és a VI/4.) is megjelentette.⁵³ A négy, a *Dalok*

⁵⁰ Greguss 1861: 105–119.

⁵¹ Greguss 1861: 118–119.

⁵² Greguss 1861: 110.

⁵³ Szilágyi–P. Szathmáry 1860: 137, 138.

könyvéből származó vers közül az első, amely „A túlhatalmasról” címet viseli a 194., a második, „Az öreg a fiatalokhoz” feltehetően a *Dalok könyve* 195., a harmadik – amely cím nélkül, csak „A Si-Kingből” jelzéssel jelent meg – a 198. dal 4. versszakának átköltése, míg a negyedik, „Az eltaszított nő” a 35. vers.

II.

A túlhatalmasról.⁵⁴

Bírja ő, nem szorúl másra,
Hogy a honnak sírját ássa;
Elég neki gaz ármánya,
Százszoros is egy hajtásra.

Ura körül csak ő forog,
Bölcsseknek ott nem jut dolog;
Napot, holdat befeketít,
Csak azt higgyék, hogy ő ragyog.

Áltat, hizelg elől-hátul,
A ki hallja, belekábul;
Ki menthesse ki a császárt,
Ez ígézet rabságából?
Vak pompával ámitgatja,
S egyre csak azt mondogatja:
A nép szeret, hálát rebeg!
De, hogy zúg, azt elhallgatja.

Az ország hadd vesszen oda!
Neki épül új palota;
És a ki nincs ott mint szolga,
A szabadnak – rosz a dolga.

A túlhatalmasról.⁵⁵

Bírja ő, nem szorúl másra,
Hogy a honnak sírját ássa;
Elég neki gaz ármánya,
Százszoros is egy hajtásra.

Ura körül csak ő forog,
Bölcsseknek ott nem jut dolog;
Napot, holdat befeketít,
Csak azt higgyék, hogy ő ragyog.

Áltat, hizelg elől-hátul,
A ki hallja, belekábul;
Ki menthesse ki a császárt
Ez ígézet rabságából?
Vak pompával ámitgatja,
S egyre csak azt mutogatja:
A nép szeret, hálát rebeg!
De, hogy zúg, azt elhallgatja.

Az ország hadd vesszen oda!
Neki épül új palota;
És a ki nincs ott mint szolga,
A szabadnak – rosz a dolga.

⁵⁴ Uo. 137. A forrásul használt német vers fordítója Cramer, és az „Uebermacht des Einen” címen olvasható (lásd Jolowicz 1853: 20).

⁵⁵ Greguss 1861: 110–111.

III.⁵⁶

Az öreg a fiatalokhoz.

Nem szereti már az Isten
E mostani népet itten;
Látja, nézi könyör nekül;
Hogy a szegény tönkre kerül.

Bolond szavát hallani csak,
Múlt emléke iránt mind vak,
A jövőnek nincs ki élne,
Merülnek a jelenlétbe.

Jó tanácsot nem ad a bölcs?
Nem int őt tett, ősi erkölcs?
Szólok biz én, nem hallgatok, –
Jertek ide, hallgassatok!

Alsóbb rendű vagyok, igaz,
De kérdelek, nem semmi az?
Hiszen egy a hazánk nekünk!
S egy a bajunk, az inségünk!

Ha beszédem' jónak látod,
Mért gúnyolnád a – kabátot?
És mi okból kevernéd el
A komoly szót – nevetéssel?

Sírhat holnap, ki ma nevet;
A közmondás int titeket:
„Jó tanácsot ha rongy ada,
ne szégyelje arany ruha.”

Sírhat holnap, ki ma nevet;
Baj – mint harmat – éjjel ered.
Szegény öreg mihaszna int?
Csak kotnyeles az ifju mind.

⁵⁶ Greguss 1861: 112–114. A forrásként használt német vers fordítója Cramer és a „Der Alte and die Jungen” címen olvasható (lásd Jolowicz 1853: 21–22).

Mi vagyok én: tébult? gyermek?
Tomba vagyok? Lapos nektek? –
Várjatok csak hegyes elmék!
Menny köve majd megtömpít még.

Mit is mondok? tán bolondot? –
Csak lassabban gúnyotokban!
Majd ha minden lángol itt lenn,
Tik is bezzeg csüggedeztek.

Tréfálni kell mostan tehát,
Midőn várjuk ég bosszúját? ...
Törjön ki csak! Majd látszanak
A kérkedők s hizelkedők.

A kérkedők s hizelkedők
Az országnak vermet ástak; ...
Kettős légyen csak a szégyen!
Majd azután jó lesz talán.

Nyög a nemzet, aszik, fonnyad,
De az nekünk gondot nem ad; ...
Mért is sírnánk hazánk sírján,
Ha menteni egy sem meri?

IV.⁵⁷

A Si-Kingből.

Az ősöknek pompás emlékeket
Állít nálunk a gyermeki kegyelet.

Művészet és tudomány virága
Díszlik nálunk, mint a nap világa.

Kinyomozunk mindent, fölkatatunk,
Mindeneknek a mélyire hatunk.

⁵⁷ Greguss 1861: 115. A forrásként használt német vers az „Aeusseres ohne Inneres” címet viseli, és Cramer műfordítása (lásd Jolowicz 1853: 20).

Mégis meg van nekünk jövődölve
Országunknak bukta, sírba dölte.

Hajh! – mert lélek nincs a mi lelkünkben,
Valóság nincs ügyeskedésünkben.

Bármilyen cifra ugrál is a nyúlfi,
Az eb alatt fog végre elnyúlni.

V.⁵⁸

Az eltaszított nő.

Lassan megyek, szivemben búbanat,
Nem követni szeretném a lábat.
Ő engem a kapuig kísért el,
Tovább jönni nem akart szegénynyel.

A tu növényt fanyarnak hirdeted?
Mert édesebb a czi növény neked?
Feleségül helyembe mást vettél!
Sír holnap a nő, ki ma nevetgél.
A hol a Vej a Kjangba ömöl be,
Zavaros a két folyó együlve;
De szivem, bár megszakad, ohajtja:
Egyességték' semmi ne zavarja.

A kit szeretsz most, mint engem hajdan,
Úgy mint engem, meg ne gyüld majdan!
A ki miatt engem elhajtottál,
Bár maradjon mindig oldalodnál!

Segíték sok szegény állapotán, –
Most szegényebb vagyok, mint valahány!
Vigadók közt sohasem restelkedtem,
A sirókat mindig fölkerestem.

⁵⁸ Greguss 1861: 116–117. A forrásként használt német vers a „Die Verstossene” címet viseli, és Rückert műfordítása (lásd Jolowicz 1853: 15).

Csolnakomon jártam a nagy folyót,
 Megláboltam, a melyik sekély volt;
 A szenvedőt, a hogy telt, segítém,
 Ha másképp nem, vigasztal enyhítém.

Híjam' látják majd a szomszédodban,
 Bár te híjam' nem látod házodban;
 S híjjammal léssz az inségben talán,
 Bár híjjammal nem vagy a lakomán.

A XIX. század második felében a *Dalok könyvének* az első, az addigi legalapossabb bemutatása 1861-ből származik, és a református lelkész, főiskolai tanár ifj. Tomori (Szabó) Sándor (?–1868) nevéhez fűződik. Tomori *A chinai vallásrendszerek. A mythicus kor és a Kong-fu-tse vallás* című tanulmányában⁵⁹ részletesen elemzi a konfuciánus kánont, és az „öt kanonikus mű” sorában első helyre sorolja a *Si kinget* (nála: *Shy-king*). Itt olvashatunk magyarul először arról, hogy a *Dalok könyve* négy nagyobb részből áll, amelyek közül az elsőt, a *Guo fenget* 國風 és a negyediket, a *Songot* 頌 név szerint is említi. A tanulmány különlegessége, hogy a korábbi, a kínai filozófiával, történelemmel, kultúrtörténettel kapcsolatos tanulmányokkal, tudósításokkal ellentétben Tomori nem egyetlen idegen nyelvű forrást fordított le, hanem legalább öt (angol, német, francia) forrásmű alapján állította össze értekezését.

A *Shy-king* (szent énekek könyve) mely m[int] e[gy] 300 darab versből álló gyűjtemény, miket Confucius a népköltészet tág mezejéről válogatva összeszedett. Chinának is mint minden népnek ős költészete dalokból és ódákból állt, mik alkalmilag zene kísérettel is jártak. A *shy-king* chinai commentátora így elmélkedik: az emberi érzelmek fölébresztetve, szavakban testesülnek meg; ha kifejezésre a szavak nem képesek, sóhajok és taglalatlan hangok származnak; ha pedig ezek sem elegendők arra, hogy az érzelemnek igazság szolgáltatassék, az énekek kell születnie! A *shy-king* négy részre oszlik, melyek elseje és legérdekesebbje, a *Kuo-fung* (államszokások) különféle tájdalait tartalmazza azon kis államoknak, mikre akkor a birodalom oszolva volt. A történelem erről azt beszeli, hogy az akkori Tshau dynastia egyik tagja, ki mint tudjuk névleg szuverenül volt elismerve az apróbb vazallok által; megakarván ismerni birodalmában élő minden népek érzelmét és gondolkodás módját, összeszedette a náluk divatozó legkedvencebb dalokat; e chinai dalok legtöbbje igen együgyű, de a mellett homályos, úgy hogy az őket kiserő hosszas kommentárok nélkül telje-

⁵⁹ Tomori 1861.

sen érthetlenné lennének. E kommentárok (nagy részben Tshu-fu-tse vagy csak Tshu-tse híres kommentátor művei) tették lehetővé a Shy-king európai nyelvekre lett lefordíthatását is (Először angolban a Royal asiatic transactionsféle gyűjteményben). E jegyzetek aztán felvilágosításokat s történelmi eszméláncolatokat adván, annyira érdekessé teszik, hogy a dalok minden művelt chinai kedvenc tanulmányaivá lettek, miket könyv nélkül betanulnak s mikre az újabb költészeti termékekben is folytonos vonatkozás van.

A Shy-king második és harmadik része oly énekeket tartalmaz, miknek nemzeti ünnepélyek alkalmával kell énekeltetniük, s az ős bölcsek és hősök tetteit s beszédeit hirdetik. A negyedik és utolsó része a *Sung* (dicsbeszéd) panegirisei a Tshau dynastia uralkodóinak és más e korbeli jeleseknek. Ezeket a császár éneklí, midőn mint a *Tien* (ég) főpapja az ég és föld templomában vagy „ősei csarnokában” áldozik. Ez egész gyűjteményt méltán nevezhetni chinai Homérnak.⁶⁰

A szegény sorsú zsidó családból származó Jónás János (1848–1911)⁶¹ a fordítója annak a tanulmánynak, amely 1869-ben „Confucius (Kong-Fu-Cse) élete és főbb tanai” címen jelent meg a *Budapesti Szemle* hasábjain.⁶² Jónás a pesti egyetemen orvosi és bölcsészeti karra is beiratkozott, de felhagyva orvosi tanulmányaival „keleti nyelveket” és matematikát tanult. Egyetemi éve alatt fordításokkal biztosította megélhetését. A Konfuciuszról szóló tanulmánya a *The Edinburgh Review*-ban „Confucius” címen olvasható cikk kivonatolt fordítása, amely a szerző feltüntetése nélkül jelent meg.⁶³ Az angol eredeti valójában a skót származású brit sinológus, James Legge (1815–1897) 1861-ben kiadott, *The Chinese Classics* I. részének első kötete alapján íródott. Legge a monumentális sorozata IV. részének két kötetében adja közre a *Dalok könyve* angol fordítását 1871-ben. Az angol nyelvű tanulmány épp csak megemlíti a *Si kinget*: „Az »Ódák-könyve«, 311 költemény, melyek ugyanazon helyet foglalják el a khinai irodalomban, mint Homer művei Hellasában, az ő felügyelete alatt állítottatott és rendeztetett össze.”⁶⁴

Erdélyi János (1814–1868) nemcsak költőként ismert, hanem a népköltészet iránt elkötelezett tudós, esztéta is volt. Nevéhez fűződik az első magyar nyelven megjelent világirodalom-történet megírása, amelynek első kötete csak a halála után, 1869-ben jelent meg *Egyetemes irodalomtörténet* címen.⁶⁵ Ennek, az ókori

⁶⁰ Tomori 1861: 560–561.

⁶¹ Újvári 1929: 423.

⁶² *Budapesti Szemle*, 1869. 14. köt.: 286.

⁶³ *The Edinburgh Review*, 1869. No. 264. (April): 303–332.

⁶⁴ *Budapesti Szemle*, 1869. 14. köt.: 279–304.

⁶⁵ Erdélyi 1869.

irodalmat feldolgozó kötetének teljes második fejezete Kínáról szól.⁶⁶ Erdélyi egyéb munkásságában nem található nyoma annak, hogy a kínai költészet különösebben érdekelte volna, de ebben a munkájában – nyilvánvalóan a teljességre törekvés igénye miatt – a korban rendelkezésre álló forrásokhoz mértén lelkiismeretes munkát végzett. Nem tünteti fel ugyan a forrásait, de annyi bizonyos, hogy jó érzékkel egy vagy több megbízható idegen nyelvű forrást használhatott. A kínai népjellem, a nyelv és írás, a vallás és erkölcs, illetve a tudományos élet bemutatása után Erdélyi rátér a népköltészet, a konfuciánus szent könyvek, illetve a szépirodalom tárgyalására is. A konfuciánus kánon ismertetésekor részletesen mutatja be a *Si kinget*, amelynek egyik legnagyobb erényeként a kínai népköltészetben megjelenő kritikai hangot emeli ki. Pontosan sorolja fel a gyűjtemény négy részét, sőt az i. e. III–II. század fordulóján tevékenykedett Mao Hengről 毛亨 (nála: Maocsong) is említést tesz, akinek a hagyomány a *Dalok könyve* rekonstrukcióját és első kommentálását tulajdonítja. Sajnálatos módon azonban konkrét versfordításokkal nem illusztrálja tanulmányát.

[...] Shi-king a harmadik uralkodó család idejéből, és így a három első családra s idejére vonatkozó énekek, dalok gyűjteménye, melyet a hűbéri fejedelmek, vangok, felsőbb parancsra szedtek össze, midőn az udvarnál megjelenvén népdalokkalis számoltaka tartományok érületéről, igazgatásáról, a mint már volt említve feljebb. Confucius három ezeren felül talált ily dalokat a császári könyvtárban, hová csak is az udvarnak tetsző darabok lőnek beválasztva, egyéb, ellenes irányuak mellőztetvén. De így is csúszott be több kíméletlen csipős költemény, szemrehányással a hatalom tekintélye ellen, mit a francia hitjárók megdöbbenve vettek észre, nem is remélvén, hogy Khinának a gúny fegyverei oly régóta keze ügyébe esnek. Igaz, hogy a földművelő élet, melynek nagy és apró gyönyörei egyformán töltik be az emberi szívet, az öröm és fájdalom tartósságáról keveset tud, jobbára csak átmenőben ismeri a kedély világán mindkettőt: de azért a szenvedés oly régi mint az öröm. Khina idilli hangulata ha ne talán sokáig tartott, csak annyit tesz, hogy ott minden sokáig tart. Az a földileg prózai érület, mely a bölcsesség könyvét bolondok könyvének kész gúnyolni, s a szent szobrát, ha segítség nem telik tőle, a templomból kihányni, sárral festeni, nem vesz el könnyen a hitben, hogy bárgyú volna, hanem elveszti kegyeletét a tekintély iránt, aztán beszél, versel, a mint a szájára jő. – E dalok irálya szabatos, rövid, átszöve régi közmondásokkal, melyeket érteni kell, hogy el ne feledjék a költemény hová vág. Confucius derék prózai ember maga is a mint khinaihoz illik, dicséri bennök a hajdani hősök dicséretét, az erkölcsi jeles mondatokat, vagyis a történelmet és morált, Khina két főtudományát, melyekhez harmadik a

⁶⁶ Erdélyi 1869: 53–78.

jog. – A Shi-king öt szakaszra osztható, de az ötödik gyanús; marad négy. Az első dicséri az erényök, eszök után híres férfiakat, fűszerezve a bölcsesség savával. Dala nagy ünnepélyeken, minők az áldozat, halotti pompa, elődök emléknappja, szoktak énekeltetni. A második szakasz ismétletlen szerzőktől románcalakba szedi a birodalom élményeit, szokásait; darabjai felmondásra készítvék, nem énekre. Szavalni szokták a császár és miniszterei előtt. Bennök a hatalmat egyenlő bírálat éri mint a népet és korántsem legyezőleg, hanem mindkettőnek van mit tanulni belőle. A harmadik szakasz hasonlítások költészete, mert képek látszanak benne túlnyomólag. Hasonlatok szépségében leli költői becsét. A negyedik szakasz költeményei a nagyszerűbe, fenségesbe vágnak, megragadni a kezdetnél mindjárt a hallgató érzékenységét; rendeltetésök levén hivatalos himnuszul szolgálni, az ünnepély méltóságát emelni. – A Shi-king valóságos nemzeti dalkönyv, melynek egyes részei: Kuefong, Siaoya, Taya és Song név alatt különböztetvék. A mint Confucius kiválogatta, 311 dalból állott, de hat ebből is elveszvéen, most a dalok száma 305. Lü királyságból, szülő földjéről is vett fel négy dalt a gyűjteménybe. didaktikai elemmel párosúlva itt tűnnek fel a legrégibb politikai költészet példái, egyszerű négyszótagu versekben és különböző mértéken. Csiashiwangti császár pusztításakor a Shi-king is lángok martaléka lett; hanem később egy palota romjai alatt teljes példányát lelte fel a tudós Maocsong, kit aztán Csuvenkong, a Shi-king feldolgozója, azzal tisztelte meg, hogy nevééről a dalok könyvét Maocsi-kingnek nevezte el [...]⁶⁷

1872-ből származik Szentes István Veszprém megyei „áldozár” „A kinek és a biblia” című tanulmánya, amely a katolikus egyházi és irodalmi lapban, a *Religióban* jelent meg.⁶⁸ A konfuciánus kánon és a *Biblia* összehasonlítása apropóján született terjedelmes írás meglepő szűkszavúsággal ismerteti a *Dalok könyvét*:

A Chi-Kingben – mely költeményeket tartalmaz – nagyszámu bölcs elvekkal találkozunk; de találni roszakat, botorokat és gonoszakat is. E költemények igen nagy tiszteletben részesülnek. Egy különösen figyelemreméltót olvashatni bennük, mely az ember bukásáról beszél, ki ezután csak az ég által tudott megszabadulni bajaitól; és a bajok, e roszak, mind az asszonynak tulajdonítottak.⁶⁹

Táncsics Mihály (1799–1884) idős korában, 1873-ban saját költségén kezdte el kiadatni összegyűjtött írásait tizenkét kötetben. A sorozat nyolcadik kötetében, a vallástörténeti írásai között található a „Confucius és követői” című fejezet,⁷⁰

⁶⁷ Erdélyi 1869: 67–69.

⁶⁸ Szentes 1872: 339–342.

⁶⁹ *Uo.* 341.

⁷⁰ Táncsics 1873: 79–83.

amelyben a konfuciánus kánon ismertetésekor röviden megemlékezik a *Dalok könyvéről* is, mint amely művet Konfuciusz maga állított össze: „[...] a »Schi-King«, ebben a régi énekeket rendezte el, s javította meg”.⁷¹

Farkas József (1844–1925) főgimnáziumi tanár és klasszika-filológus 1878-ban jelentette meg a *Kelet ősköltészete* című művét.⁷² Már műve alcímében megjelöli forrásait, miszerint könyvét „Dr. Joliwitz H., Neumann K. F., Erdélyi J. és más kútfők után” állította össze, és ennek megfelelően magát csupán a kötet szerkesztőjeként tünteti fel. Legfontosabb idegen nyelvű forrása tehát ugyanaz a *Der poetische Orient* című munka, amelyben Jolowicz többek között a német sinológus Neumann kínai fordításait is felhasználta.⁷³ Másik jelentős forrása Erdélyi János, majd egy évtizeddel korábban megjelent, már fentebb ismertetett munkája.⁷⁴ Farkas tanulmánykötetének gerincét valójában Erdélyi vonatkozó munkája alkotja, számos helyen szó szerint vesz át tőle részeket, illetve csak parafrázeálja egyes szövegrészleteit. Akárcsak Erdélyi, ő is a kínai költészet ismertetésével kezdi tanulmányát,⁷⁵ ám nem Erdélyi magyarosított átírását használja, hanem visszaállítja a német forrásban szereplő átírást. Mint azt láthatjuk, a témában való tájékozottsága, elmélyülése kevésbé meggyőző, mint Erdélyié, akinek szövegét gyakorta nem is pontosan érthette, és olyan megállapításokat vonatkoztat a *Si kingre*, amelyekről Erdélyi majd a későbbi, a középkori műköltészet kapcsán értekezett.

[...] Említve volt, hogy a Schi-king (dalok könyve) Confucius által állíttatott össze. E gyűjtemény Hia (2207–1767 Kr. e.), az első uralkodó idejéből egyetlen dalt sem tartalmaz; a második uralkodó, Schang (1122 Kr. e.) korából is Confucius csak öt áldozati éneket vett fel a gyűjteményébe. Leghívebb képét tárja föl azonban a Schi-king a khinai nép ekölcese-, törvényei- s egész szellemi életének a harmadik uralkodó Tscheu (208-ig Kr. e.) alatt: jóllehet csak a Kr. e. nyolcadik század közepe-, Ping-wang idejéig (körülbelül 770. Kr. e.). Tartalmaz ugyan célzásokat a második és harmadik uralkodó történetére s oly eseményekre, melyek alkotásának ideje előtt régen történtek: a mythosi történetek és csodákról azonban, melyeknek a khinai birodalom első évszázadaiban kellett volna divniok, a Schi-king-ben semmi említést nem találunk. Miért is a khinai nép e hitregés történetét úgy tekintjük, mint alap nélküli találmányát a későbbi íróknak.

A Tscheu dynastia idejében több hűbérnök volt kinevezve a tartományok igazgatásának élére, kiknek időnkint meg kelle jelenniök az udvarnál számot adni

⁷¹ Uo. 82.

⁷² Farkas 1978.

⁷³ Jolowicz 1853.

⁷⁴ Erdélyi 1869.

⁷⁵ Farkas 1978: 9–13.

sáfárkodásukról. A számadás egyik cikkelye volt a vidék népdalait összegyűjtve a császárnak bemutatni, mi lehet bennök a nép véleménye a birodalom kormányzása felől. A népdal, mint közvetlen tanú, a leghitelesebben bizonyíthat. A kedvező dalok külön válogatva megtartattak, nyilvános ünnepélyeken zenével kísérve előadásra kerültek, azután örök emlékül a levél- vagy könyvtárak becses ritkaságai között foglaltak helyet. Azon esetre, ha kesrűség és panasz lehelt a dalokból, a kormány fordíta a rendszabályokon s más módokhoz nyult a közigazgatásban. Seholy sem becsülte meg ennyire a népdalokat a politika.

Confucius három ezren felül talált ily dalokat a császári könyvtárban. Ámbár pedig az ellenes irányúak mellőztettek: így is csuszott be több kiméletlen, csipős költemény. E dalok irálya szabatos, rövid, átszóve régi közmondásokkal. Confucius dicséri bennök a hajdani hősök dicséretét s az erkölcsi jeles mondásokat.

Még a legújabb időkben is állították, hogy a khinaiak az általánossal ellenkezőleg, semmi alanyi önérzettel nem bírtak, s intézvényeik nem önálló elhatározásra mutatnak. A Schi-king ellenkezőről tanúskodik; mert az énekek egy része a tartományi helytartók törvénye, kényuri szigora s önkénye elleni panaszok: s tiltakozásokból áll, avagy a harmadik dynastia elleni satyrákból; igen kevésből szól a császárok, az uralkodás s az országos erkölcsöknek korlátlan dicsérete.

Sajátságos s figyelemre méltó jelenség az is, hogy míg a khinaiak régi dalaiban a rimre való szoros figyelésre találunk; míg újabb költészetében is a változó hangsúly uralkodik; addig a Schi-kingben mindez hiányozni látszik. Akadnak ugyan itt-ott rimes versszakok; ez azonban inkább esetleges, vagy a költő önkényétől látszik függni úgy, hogy a dalok-könyvének költője inkább a nyelv természetes jóhangzása, mint szoros költői szabályok által látszik vezetve lenni. E nézet mellett bizonyít az is, hogy a chinai commentatorok semmi tekintettel sincsenek a rimre, vagy a Schi-king darabjainak mértékére; mert csak a külsőségek figyelembe vétele szerint osztják azokat három osztályra. Az első Fu-nak nevezett osztály dalai egyszerű didaktikai tartalmúak, minden emelkedettség, minden kép nélkül. A második osztály, mely Pe-nek hivatik, a célba vett tárgyakat nem nevezi meg, hanem csupa allegoria. A harmadik Hing-nek nevezett osztálybeliek a versszak első sorában összehasonlítással vagy képpel kezdődnek s azután mennek át a megvilágítandó tárgyra [...] ⁷⁶

Farkas tanulmányában három, illusztrációnak szánt kínai vers fordítását is olvashatjuk.⁷⁷ A cím nélküli versek első sorára hivatkozva Ferenczyné Wendelin Lídia a *Kínai–magyar bibliográfiában* ezeket a fordításokat mint a *Dalok könyvéből*

⁷⁶ Farkas 1878: 10–12.

⁷⁷ Farkas 1878: 12–13.

származó verseket szerepelteti.⁷⁸ Ezek a versek azonban nem a *Si king*ből származnak, mint az Farkas szövegéből is kiderül: „Az évkönyvek első részében ugyanis, az ötödik fejezet vége felé, a következő dalok jönnek elő, melyek Schun császárnak tulajdoníttatnak.”⁷⁹ Ugyanazokról az énekekről van szó, amelyeket a Jolowicz-féle műből Székely József és Greguss Ágost is magyarázott korábban.

A *Dalok* könyve további, a 20. század első évtizedéig terjedő magyar nyelvű recepcióját és fordításainak bemutatását a *Távol-keleti Tanulmányok* következő (2020/2) számában folytatjuk.

Elsődleges források

- Allen, Clement Francis Romilly 1891. *The Book of Chinese Poetry being The Collections of Ballads, Sagas, Hymns and other pieces know as The Shih Ching or Classic of Poetry*. London.
- Arany László (szerk.) 1888. *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. I. köt. Verseik. Hátrahagyott versei*. Budapest: Ráth Mór.
- Cramer, Johann 1844. *Schi-King, oder Chinesische Lieder, gesammelt von Confucius. Neu und frei nach P. La Charme's latinischer Uebertragung bearbeiter. Für's deutsche Volk herausgegeben von Johann Cramer*. Creferd: Funckle.
- Erdélyi János 1869. *Egyetemes irodalomtörténet. Az ókori irodalom története*. Pest: Ráth Mór.
- Farkas József (szerk.) 1878. *Kelet ősköltészete – Dr. Joliwitz H., Neumann K. F., Erdélyi J. és más kütfők után*. Budapest: Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda.
- Greguss Ágost 1861. *Külföldi népdalok*. Pest: Kisfaludy-társaság.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1837. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Vorlesungen über die philosophie der geschichte*. Berlin: Verlag von Dunder und Humblot.
- Jennings, William 1891. *The Shi King: The Old "Poetry Classic" of the Chinese*. London–New York: George Routledge and Sons.
- Jolowicz, Heimann 1853. *Der poetische Orient*. Leipzig: Verlag von Otto Wigand.
- [Jones, William] 1774. *Poeseos Asiaticæ commentariorum libri sex: cum appendice; subjicitur Limon, seu miscellaneorum liber / auctore Gulielmo Jones*. London: T. Cadell. [Repr.] Lipsiae: Apud Haeredes Weidmanni et Reichium. 1777.
- Kállay Ferenc 1840. „Tudós egyesületek 's alapítványok hasznairól.” *A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei*. IV. 1836–1838: 98–111.
- Legge, James 1871. *The She king, or the Lessons from the States. The Chinese Classics*. Hongkong: Lane, Crawford & Co; London: Trübner & Co.
- Molnár János 1760. *Molnár Jánosnak Jesus Társasága szerzetes papjának a régi jeles épületekről kilentz könyvei*. Nagyszombat.
- Molnár János 1783. „Khina.” *Magyar Könyv-Ház CCXXIX–CCXXX*: 573–584.
- Rückert, Friedrich 1833. *Schi-king. Chinesische Liederbuch, gesammelt von Confucius*. Altona.
- Schedel Ferenc (szerk.) 1844. *Csokonai Mihály minden munkái*. Pest.

⁷⁸ „Fogadj szót ég parancsának...”, „Ha a láb és a kar épek...” és „Nagyon értelmes a fő, igen...”; lásd Ferenczyné 1959: 303–304.

⁷⁹ Farkas 1878: 12.

- Strauß, Victor von 1880. *Schi-king. Das kanonische Liederbuch der Chinesen*. Heidelberg.
- Székely József 1857. „Kelet költészete.” *Szépirodalmi Közlöny*. 1. sz. (október 4): 14–18; 3. sz. (október 11): 65–71; 5. sz. (október 18): 116–118; 8. sz. (október 28): 186–190.
- Szentes István 1872. „A kingek és a biblia.” *Religio* 43. sz. (június 1.) 339–342; 44. sz. (június 5.) 348–349.
- Szilágyi István – P. Szathmáry Károly (szerk.) 1860. *Szigeti Album*. Pest: Ráth Mór.
- Táncsics Mihály 1873. *Hit, papok, pápák*. Első kötet. *Táncsics Mihály művei* 8. Budapest: Buschmann Ferencz, 79–83.
- Tomori Sándor 1861: „A chinai vallásrendszerek. A mythicus kor és a Kong-fu-tse vallás.” *Sárospataki Füzetek* 5: 551–575.
- Vajda Péter (ford.) 1839. „China történeteinek philosophiája.” *Tudománystár*. 6: 117–133.

Felhasznált másodlagos szakirodalom

- Csibra Zsuzsanna 2006. *Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar forrásokban*. Irodalomtörténeti füzetek 159. sz. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Ferenczyné Wendelin Lidia 1959. *Kínai–magyar bibliográfia*. Új Bibliográfiai Füzetek IV. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Újvári Péter (szerk.) 1929. *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon Kiadása.
- Vargha Balázs (szerk.) 1981. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Műfordítások*. Nagy Klaszszikusok. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Világirodalmi lexikon* 1970. 1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Világirodalmi Lexikon* 1992. 13. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zágonyi Ervin 1991. „Kosztolányi kínai versfordításai.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6: 543–578.
- Zsoldos Jenő, Dr. 1942–1945. „Bródy Zsigmond pályakezdése.” *Magyar Zsidó Szemle* 59–62: 259–272.